
VITA

ALKALMI JEGYZET

*Vita Bori Imre A jugoszláviai magyar irodalom rövid története
című kötetéről*

HUSZÁR ZOLTÁN

Egy első generációs értelmiségi számára elengedhetetlen fontosságú a tájékozódási lehetőség, annak a lehetősége, hogy felismerje az ok-okozati összefüggést, mely gyakran a tények mögé rejtőzik. Adódhat azonban olyan rendkívüli helyzet, amikor elegendő csupán számon tartani a jelenségeket, mert sürget az idő. A mostani helyzet, úgy látszik, ilyen. Nevén kell csak nevezni a gyereket, és máris helyére kerülnek a dolgok. Ez valójában nyers megfogalmazást igényel, amitől a legtöbb jóhiszemű ember ódzkodik. Miben áll ez az új helyzet? Ezt mindenki érzi, látja, tapasztalja, még az is, aki nem vesz újságot, folyóiratot a kezébe, nem hallgat rádiót, nem nézi a tévét. A politikai, gazdaságpolitikai hátteret mellőzve – a szellemi életben beállt nagyarányú változás az, ami leginkább aggasztó. Újságok meg nem jelenése, a folyóiratok, könyvkiadás, színházak körüli bonyodalmak, iskoláztatás stb. Minden jel arra mutat, hogy egy viszonylagos felívelő szakasz után hanyatlás következik be, és ott találjuk magunkat, ahol a húszas–harmincas évek kisebbségi értelmisége volt, hacsak nem még annál is rosszabb helyzetben. A megtett utat tehát felül kell vizsgálni, hogy egyáltalán lépni lehessen. Ezt a feladatot Bori Imre könyve maradéktalanul elvégezte. Értékes kordokumentum, mely feleletet ad – olykor a sorok között – számos nyugtalanító kérdésre. Kétszeresen is az. Először, mert azt dokumentálja, hogy egy adott történelmi korszakban mi volt a lehetséges értékrend, másodsor pedig azt, hogy milyen értékelést, csoportosítást igényelt a hetvenes, nyolcvanas évek korszaklata – visszamenőleges hatállyal, öngazolásul. Ezt nyilvánvalóan nem lehetett elvégezni aránytévesztés, arányeltolódás nélkül. Az előbbi állítást látszik alátámasztani a szerzőnek az a kedvelt módszere, hogy amikor ellentmondásos, érzékeny ponthoz érkezik, előszertettel él az idézetek halmozásával, valamint az a tény, hogy elhallgatásainak súlya van. Ha mindezt számba vesszük, ez nem kevesebbet jelent, mint hogy az egész több mint hetvenesztendős jugoszláviai magyar irodalmat és szellemi életet a hatvanas években fellépő és vezető szerephez jutó irányzat szempontjainak rendeli alá. Ebből a szempontból tekint előre és hátra. Ennyit a bevezetésről.

Bori irodalomtörténete olvastán először is az a kérdés merülhet fel, hogy miért e cím, jöllehet a mű kétségtelenül irodalomtörténet-írás jellegű, mely egy létező irodalom, nevezetesen a jugoszláviai magyar irodalom fejlődését vizsgálja behatóan. Ugyanis ilyen formátumú művet általában valamely nemzet, nép, világrész vagy az egész világ irodalmáról szokás készíteni, az itteni magyar kisebbség viszont, melynek irodalmáról itt szó van, nem tartozik egyik kategóriába sem. Vagy inkább az történet, hogy egy kisebbségnek

nemzeti kategóriát előlegezünk, azaz bizonyos autonómiát – rosszabbik esetben a tényleges helyzete ellenére olyan állapotot feltételezünk, amilyen valójában sohasem volt. Ennél is rosszabb színben mutatkozik a dolog, ha a címadásra és a történet összeállítására nem belső, hanem külső készítés adta az indítékot, vagy csak annak a hiedelme: a tényleges hatalom elvárásaihoz való igazodás, annak a bizonyítása, hogy lám, a mi kisebbségünk eredeti, gazdag és értékes irodalmat teremthetett magának, tehát . . . és most az ebből eredő politikai következtetést hagyjuk a vonalas publicisztikára. Mindamellet ezek a fenntartások elenyészőek, ha a nagy gonddal megírt irodalomtörténet igazi értékekre tudja felhívni a figyelmet. Akkor valóban elősegíti, hogy a magyar kisebbség *kisebbségi magyarsággá* egyenesedjen, nemzeti öntudata megerősödjön, és leendő intézményei ne leányvállalati jelleget öltsenek.

A vita jogosultságáról, a vélemények ütközésének fontosságáról Illyés Gyula így vélekedik: „A gyümölcsfák akkor porzódni kezdnek, ha szél van. Isten ments, hogy az irodalmi életben szélcsend legyen.” Értelemszerűen a szélnek akkor nagyobb a beporzó ereje, ha változik a széljárás. Az átértékelés a változás következménye, úgymond velejárója. Egyetértetek Gubás Jenő véleményével, hogy átértékelésre van szükség. Átértékelésre mindig szükség van, mert ugyanaz a mű újabb vizsgálódás során más megközelítésben, más szempontból szemlélve, más megbízható „értékrend” alkalmazásával, más színben mutatkozik meg. Különösképpen nagyobb történelmi változás után van erre szükség. És ha erre a feladatra nincs vállalkozó, az átértékelődés magától végbemegy.

Az aránytalanságra, hangsúlyeltolódásra pedig – az említettekben kívül – persze találni egyéb példát is. Ezzel mindjárt az *Előtörténet* szolgál, ha elgondolkozunk azoknak az íróknak a jelentőségéről, akik hozzánk legközelebb állnak, mint például Papp Dániel és Kosztolányi Dezső. Míg az utóbbi neve európai szintű írói jelez, az előbbi íróról alig tud valamit a magyar olvasóközönség, nyilván nem ok nélkül. Az irodalomtörténet mégis őt helyezi előtérbe. Alig érthető, hogy miért. Vagy itt egy másik írópár: Szirmai Károly meg Szenteleky Kornél. A nagyobb író kétségtelenül Szirmai, de hogy az irodalomszervezés fontossága se maradjon el, Szenteleky kapja a nagyobb fényt, bár meg kell hagyni, Bori könyvének legszebb értékelése éppen Szirmairól íródott.

A jugoszláviai magyar irodalom főiránya, fejlődésvonala Szenteleky Kornéltól Sinkó Ervinig töretlen. Semmi sem indokolja ennek az irodalomnak két részre osztását: sem a háborús intermezzo, sem a háború után beállt társadalmi-politikai változás, mert az országnak, ahol ez az irodalom keletkezett, történelmi-nemzetközi státusa mindvégig változatlan maradt. Ezzel a felosztással némely írók indokolatlanul és mesterkéltan két különálló fejezetben is helyet kaptak (Gál, Herceg, Laták stb.), nem kis zavart okozva.

Nem véletlen, de telitalálat Koncz István első verseskötetének címe: *Átértékelés*, mellyel szarván fogta a levegőben lógó témát, ugyanis a jugoszláviai magyar irodalom rövid hetvenesztendős életében legalább három átértékelést megélt már, melynek mindegyike – szinte törvényszerűen – polarizációhoz vezetett, azaz egy irányzat kizárólagosságára való törekvéshez. Eközben nemcsak beilleszkedési tendenciák figyelhetők meg, például téma és stílusváltás, hanem az is, hogy akik erre nem voltak hajlandók vagy képtelenek, valamiképp perifériára szorultak, elnémították őket esetenként arra kényszerülve, hogy szellemi hazát és szívet cseréljenek. Az első átértékelést még Szentelekyék végezték el, csendesen vitatkozó, aránylag toleráns módon, de amelynek mégis lett polarizációs következménye. Ez pedig a helyi színek elmélete körül alakult ki, melyhez szervesen hozzátartozott egy új fogalom: a jugoszláviai magyar irodalom fogalma. Aki itt maradt, el kellett fogadnia.

A második átértékelés a negyvenes évek második felében, szinte a *Híd* újraindításával egy időben ment végbe. Nem véletlenül, ez a folyóirat helyzetéből adódóan adminisztrá-

tív (szerkesztői) intézkedésekkel – közléssel vagy nem közléssel „forradalmi úton” elintézte az átértékelést, hogy aztán utólag szerkesztőségi cikkben megmagyarázza az frótársadalomnak az új polarizáció lényegét, feltételeit. Ez volt az ún. szocialista-realista irányzat, mely nemcsak helyi színekhez, a politikai-társadalmi valósághoz való igazodást követelt meg, hanem az internacionalista szemlélet érvényre juttatását is, azaz a népek testvériségének, összetartozásának eszméjét is mint morális kategóriát. Maguk a meghirdetői és lelkes hívei kérdőjelezték meg létjogosultságát már az ötvenes évek elején, amikor a délszláv irodalomban új szelek kezdtek fújdogni nyugati hatásra. Az ehhez való igazodás mindenki számára nem ment könnyen.

Gál László egy-két közbeszólása, Lőrinc Péter, de főként a tragikus sorsú B. Szabó György tanulmányai egyengették az utat az újabb átértékeléshez, mely a hatvanas évek elején vette kezdetét egy főleg egyetemistákból álló, igen tehetséges és szorgalmas, de érettségükből adódóan könnyen manipulálható irodára – a Symposium-nemzedék színe lépésével. Velük olyan irányzat kerekedett felül, mely kizárólag esztétikai értékekre esküdött, és távol állt Szentelekyéknek a helyi színekről vallott nézetétől. Nem annyira a magyar avantgárd, inkább a nyugat-európai modern irodalom, melyről egy közvetítő nyelv segítségével szereztek ismereteiket, lett az eszményük. Útjukban állt minden, ami nem az új irányzathoz tartozónak látszott. Úgy vélték, védősánc és erős bástyák nehezítik meg számukra vagy szetik lehetetlenné, hogy bevehessék az irodalom fellegvárát, melynek védelmét elsősorban az ún. népies (vidéki) irodalom képviselői végzik. Ádáz esztétikai csatározás vette kezdetét, s „szembeszálltak a vidékiesség még sok helyütt uralkodó szemléletével . . .” idézi Bori az *Új Symposium* – e nemzedék folyóirata – szerkesztőjét. Az eredmény ismeretes. Tolnai Ottó erről így vall, cinikusan és rezignáltan:

*Kétfelől fúrtuk a levegőt
s mint Szindbád a csontból a velőt
kiütöttük a nemlétezőt*

Nem kétséges, honnan kapták az indíttatást. Szegény symposionisták, szegény Fehér Ferenc – aki a legtöbb ütést kapta, és szegény népi(es)ség!

1959-ben az Újvidéki Egyetem újonnan létesült Magyar Tanszékének vezetőjévé Sinkó Ervint választották meg. Róla az irodalomtörténetben azt olvashatjuk, hogy a jugoszláviai magyar irodalomnak Szentelky mellett a legnagyobb egyénisége, és hogy miért, azt Bori több mint négy oldalon taglalja. Szó van ebben Sinkó életéről, költészetéről, a prózaíróról, a tanulmányíróról. De az emberről nem sok, mert Sinkót idézve: „Ha művészről, művészetéről vagy röviden a poézisról beszélek, mindig magáról az emberről és az emberiről, az életről van szó.” Mégis ejtsünk szót közvetlenebb módon az emberről. Őt egyik fiatal és lelkes tanítványa ilyennek látta visszaemlékezésében (Gerold László: *Rólunk is vallanak*): „Emberi magatartása, intellektuális izzása, fiatalos érdeklődése példamutató lehetett mindenki számára, aki az egyetem falai közé került.” Majd ugyanő közvetlenebbül folytatja: „Miért kell elhallgatni továbbá, hogy irodalmunk megújítói, az immár negyedik évtizedébe lépett nemzedék (1970-ben vagyunk – H. Z.) tagjai épp az egyetemről kerültek ki, s onnan vitték magukkal ember-, tudomány- és irodalmi eszményüket, ott szereztek az alapismeretüket értelmiségi magatartásukhoz, tanultak meg (Sinkótól! – H. Z.) gondolkodni irodalomról, emberségről, forradalmiságról, önmagukról, a világról? Felesleges talán bizonyítani.” Hát felesleges is, hogy az emberség és a forradalmiság nehezen összeférhető fogalmak. Vagy a könyv egy másik fejezetében a legközvetlenebb módon magát Sinkót beszélgetve: „Engedtessék meg nekem egy kellemetlenkedő vallomás: néha kételkedem benne, hogy a vajdasági magyarság kulturális élete,

vagy az, amit úgy neveznek, valóban kulturális és valóban élő-e. Pontosabban: olykor úgy rémlik nekem, hogy van a Vajdaságban egy maréknyi fiatal, öregebb meg öreg ember, kiknek szívügye a kezdeményező szép szó és a bátor gondolat – afféle barlanglakók, de körülöttük dermesztően visszhangtalan részvétlenség, maga a tunya közöny terpeszkedik süketen a szép szóra, a bátor gondolatra.”

Haj, haj, mennyire összerosódik ez az „expresszionista” kép Szentelekyével: „Kicsinyes, verébféjű emberek. Önzés és settenkedő rosszindulat. Lomha, szürke napok . . . nagy akarásaid lélegezni sem tudnak a fullasztó porban . . .” Tömény provincia. Mit lehet itt tenni? Legokosabb elmenekülni a mediterrán szigetvilágba vagy . . . És most idézzünk egy másik véleményt Sinkóról, Illyés Gyulától: „Én abban az időben (1947 – H. Z.) barátilag, de igen élesen összekülönböztem Sinkó Ervinnel, akiről tudjuk, hogy volt marxista, kommunista, krisztianista – ezt nem lenézésből mondom, ezek gradációk lehetnek egy fejlődéshez –, ahogy aztán ismét marxista lett. Ő akkor Újvidéken, Jugoszláviában a magyar nacionalizmus ellen beszélt, olyan értelemben, hogy az ottani magyar kisebbség nacionalizmusát bélyegezte meg, mint a fejlődés akadályozóját. Az én véleményem az volt, hogy lehet nacionalizmusról beszélni, de mindig a többségnek a nacionalizmusát kell először elítélni, hiszen az gazdálkodik ezzel a fogalommal . . .” Majd ezt: „Ő Jászira hivatkozott, hogy Őneki volt a tétele már 1919 után, hogy asszimilálódni kell a magyar kisebbségnek mindenütt, együttműködni az új uralmi rendszerrel, beépülni és azt elfogadni.” Ezek után önkéntelenül felmerül a kérdés: Sinkót valójában úgy hívják-e el Zág-rábból, vagy küldik vagy mind a két eset fennállhat. Így lesz belőle hivatásos és küldetéses ember, aki missziót teljesít egy istentelen, primitív terepen.

Illyés később megtudja magától Jászitól egy párizsi találkozásuk alkalmával, hogy Jászi szerint – „Sinkónak ebben nincs igaza (mármint az asszimilálódás kérdésében – H. Z.), ő Bécsben még ’19-ben, ’21-ben valóban az együttműködés mellett volt, de már akkor olyan értelemben, hogy a magyar kisebbség mindenütt a kisebbségek kulturális, nyelvi autonómiáját kapja.” Lám, ilyen szép embereszményt vihettek magukkal a tanítványok az egyetemről, melyhez hozzátartozik az igazmondás és ferdítés mesteri összemosása! Ha ehhez hozzávesszük, hogy Illyés Gyula a harmincas, negyvenes években a magyar népi mozgalom egyik vezető írója volt, akinek műveit Fehér Ferencék is rendszeresen olvasták, akkor tisztábbá válik a kép. Érthető lesz többek közt az új nemzedék viszolygása mindentől, ami népi (eredetű).

Sinkó Ervin műveiből egyik rajongó tanítványa (Bosnyák István) első publicisztikai írásában lépten-nyomon idéz, így véli gondolatait, hangulatát stb. a legpontosabban kifejezni. Ugyanő megkapó őszinteséggel arról is vall, hogy mennyire összetartó, egységes volt a Symposion-nemzedék: „engem a magam Arany Jánosaihoz és Szász Károlyaihoz nem egy tűnődő, réveteg nosztalgia köt csupán, hanem a bénító felismerés: őnélküle, őnélkülük még a leggyötrőbbben időszerű »témákról« sem futja többre félmondatos feljegyzéseknél” (Bosnyák István: *Laskói esték*, 1968). Vagy itt ez a másik jellemző részlet ugyanebből a könyvből: „épp az ötlük a szemedbe, aminek legalább most nem kellene fokozni az egyébként is meglevő allergiát: »népi« tányér a tanterem falán, »népi« törülköző a zongorán, tirkitarka kopjafa a virágcserepben, a tanárban egy 1940. évi Pécselt kiadott néprajzi gyűjtemény . . . az utcán, a falu központjában egy »mélymagyar Beöthy Zsolt« volgai lovasát asszociáló szoborszörny, talapzatán felirat az amúgy is idétlen, ijesztő szimbolika megfogalmazásával: **ŐSÖK JUSSÁN!**”

Hát igen, a provincializmus, ez lesz a vesszőparipa, melyen majd olyan jó lesz hosszú ideig nem volgai lovasként ügetni, portyázgatni a metropolis betű- és betonrengetegében.

Idekvánkozik a fiatal Németh László egy-két gondolata a népiességről és a népiségről (1928): „a magyar költészet sohasem lehet más, mint népi . . . a legnagyobb képviselői-

ben mindig népi volt . . . A népiesség ellen jogosan hadakoztak, akik neveltségessé tették . . . mert valóban utánzás, Petőfi költészetének utánzóit nevezhetjük népieseknek”. A kettőt összetéveszteni nem célszerű. Ide illik egy másik Németh László-i gondolat is: „Nem élt nagy magyar író, aki tanítványa ne lett volna a népnek, melynek tanítója lett. Csak az epigonok irodalma volt népieskedő, de aki itt mint író számított, művészete gyökereiben mindig népi volt.” A példát erre maga Németh László adta meg nemcsak Vásárhelyen, hanem szinte minden művében.

Bori irodalomtörténete a népiességgel elég mostohán bánik, okkal, mert az gyakran a provincializmus melegágya. De az már egy kissé furcsa, hogy ugyanazt teszi a népi irodalommal is; vagy nem vesz róla tudomást, vagy azt is a népiesség idejétmúlt kategóriájába sorolja. Pedig Bori Imréné bizonyára jól tudja, hogy a kettő nem ugyanaz. Az *Esztétikai kislekcion* (1972) erről többek között így ír: „Noha a szakirodalomban a népiesség fogalma gyakran összemosódik a népiség fogalmával s nem ok nélkül, mert a kettő gyakran összeforrottan jelentkezik a művészeti gyakorlatban is, helyesnek mutatkozik megkülönböztetésük azon az alapon, hogy az előbbi formai-tematikai, az utóbbi pedig tartalmi . . . sajátosságot jelent . . . a magyar »népi írók« mozgalmát is inkább a tartalmi népiség, mint a formai népiesség jellemezte.”

Tiszta forrás mifelénk ma már alig található (népköltészet), de artézi kút igen (népi irodalom), melynek aránylag tiszta vize onnan buzog, ahonnan egykor a forrás, s ha a vezetékes víz olykor szennyezett (népies irodalom), ezért ne az artézi kutat hibáztassuk, kárhoztassuk. Azok az írók, akik a húszas, harmincas években a vidéki parasztságról írtak Göre Gábor-os történeteket, népiesek voltak, de már az ötvenes évek írói, költői, akik őszintén népben gondolkodva alkották meg sikerültebb vagy kevésbé sikerült műveiket, népiek voltak. Háttérbe szorításuk, elkedvetlenítésük nem tekinthető szerencsés vállalkozásnak. Ők nem voltak kerékkötői a haladásnak, megszóllaltatták a vidék hangját, de ez nem jelentett vidékiességet, sem „tőparti perspektívát”. Szerencsés népek és irodalmak esetében a vidék hozzátartozik a metropoliszhoz, a metropolis pedig a vidékhez, illetve vidéken is kialakulhatnak jelentős szellemi műhelyek.

Aztán rájárt a rúd az úgynevezett munkásmozgalmi indíttatású irodalomra is: talajvesztetté vált azzal, hogy mindenkit a dolgozó nép tagjává nyilvánítottak. A szintéren a hatvanas évek derekán már csak egy irányzat maradt. Erről ismét csak álljon itt egy Németh László-i gondolat: „nektek is jó példával szolgálhat, hogy kivételes kritikái páholytokból mint lehet vitatott alakokba öltözött hazai problémákkal foglalkozni”.

Még visszatérve az esztétikai csatározásra: ezek a fiatalok nem akarták észrevenni, hogy a csatározás egyenlőtlen erők küzdelme, hogy ágyúval egymásra is berzenkedő verebekre lődöznek. Persze a küzdelemnek gyorsan vége szakadt, mert ellenség valójában nem is létezett. S ott álltak a „győztesek” csalódottan és egyedül a porondon. Körülöttük folyt tovább a tűzijáték, mely az éjszakát napallá varázsolta képzeletükben, és elhessegette maguktól mindent, ami ezt zavarni látszott. Nem akarták tudomásul venni, hogy a görögöttűzön kívül körös-körül tömény éjszaka van és légüres tér, de belül csalódottságot éreztek, mert nem bizonyosodhattak meg erejükéről. A nyilvános elismerés váratott magára, csak egymásnak osztogathatták hosszú ideig az érdemrendeket. A népi(es) irodalmat többé nem lehetett a haladás kerékkötőjeként megbélyegezni, mert nem létezett. Másutt kellett az okokat keresni. S aki keres, az talál alapon meg is találta az új bűnbakot, a közöny okát: az iskola, a pedagógia az, mely nem teljesíti a feladatát. Nem közvetíti vagy nem tudja közvetíteni az új, a magasabb rendű műveltséget, az esztétikai irodalmat. Hát igen, úgy látszik, könnyebb elit kultúrát teremteni, mint hatni a környezetre vele, felnöveszteni hozzá a közönséget, felszítani a művelődésre, az igazi irodalomra éhes tüzet.

Ennek az új irányzatnak a történetét szépen nyomon követhetjük a kilencvenes évek elejéig Bori Imre könyvében.

Kiemelkedő művek, remekművek íródtak-e? Mert végeredményben csak ez számít, ha irodalomról esik szó. Mindenképpen íródtak, elsősorban a próza területén, ezen belül is az esszé, az irodalomtörténet-írás és a kritika mutathat fel maradandó értékeket. Az elmúlt három évtized egy-két jó történelmi regényt is az asztalra tett, amire érdemes odafigyelni. A költészetben pedig mintha az elszigetelődött, elmagányosodott költők fejezték volna ki, szólaltatták volna meg leginkább a magyar kisebbség, ezen belül különösen az első generációs értelmiség, mely az értelmiség többsége, ambivalens létezését. E nemzedék egyik-másika – a hagyományos magyar irodalomban szokatlan – fogalmi gondolkodást tükröző beszédet teremtett magának.

Igazat kell adnunk Bányai Jánosnak abban, hogy a jugoszláviai magyar irodalom „értékeivel (esztétikai értékeivel) a kisebbségi magyarság önismeretét (is), világképét építette, gondolkodását gazdagította”. Mert végső fokon az esztétikai irodalom is szolgálhatja a nép ügyét, és ha így tesz, vagy ha csak ilyen kisugárzása van – Illyés Gyula egyik tételét parafrázálva – (paradox módon) akár népi irodalomná nyilvánítható.

Arra pedig, hogy a közvéleménynek joga van-e számon kérni az író emberi magatartását, helyállását, a nyugati világban egyértelmű a válasz: nem. Ugyanis nem kétséges, hogy egy erkölcsileg kifogásolható író alkothat remekművet, viszont nem biztos, hogy az erkölcsös író minden esetben jó író.

Csakhogymifelénk másképpen gondolkodnak az emberek, és nekik is igazuk van. Abban legalábbis, hogy egy diktatúrát kiszolgáló írónak, népellenes magatartású írónak nincs hitele.

Bizony van éppen elég ok a szorongásra. De hát mikor nem volt itt erre oka *valakinek, valakiknek*. Volt errefelé egyáltalán ilyen korszak? Igazi történészeinknek ezt tudni kellene, ha vannak ilyenek. Írni erről és jó történelmi regényt is írni – mert történelmünk az volt, változatosabb, mozgalmasabb, izgalmasabb, tragikusabb mindenki másénál. Ebben már valóban felvehetnénk a versenyt akár az erdélyi, akár a felvidéki, sőt az anyaországi történészekkel és történelmi regényt írókkal is. Biztató jel mutatkozik, de a nagy bácskai történelmi regény – mondjuk, Ivo Andrić-i igényű, melyre felnyílnak a szemek, még mindig várat magára; úgyszintén hiányzik az észak-bácskai és Tisza vidéki magyar kisebbség e századi életéről szóló nagyregény. Mintha írónőre várna ez a feladat, ehhez ugyanis bátorság kell, a bátorság pedig, úgy látszik, női erénnyé vált ezen az áldatlan tájon (Börcsök Erzsébet stb.). Művek és művek, de nagy formátúak kellene, nyílt beszéddel, jól megszerkesztve, jól megírva nem valaki, valakik ellen, hanem valakiért, valamiért, a világirodalom szokásaihoz igazodva.

Úgy látszik, az irodalomnak sem a zene, sem a festészet nem igazi társművészete, mert csak analízisig juttathatja el a művet, ennek pedig csak parciális hatása lehet. A legújabb irodalom, melynek fiatalabb művelői máris ebben az irányban tapogatóznak, minden valószínűség szerint háromdimenziós irodalom lesz, azaz összefoglaló, szintetizáló, melyben az esztétikum, a morál meg a politikum is helyet kap, egyidejűleg és nem szétforgácsolva, ugyanis társművészetét az építőművészetben találja meg. Talán most sem itt termett, sem máshonnan emigrált vagy küldött semmilyen komisszárok ezt nem akadályozzák meg.

Végezetül bizonyára igazságtalan lenne utólagos bölcsként és botcsinálta bíróként most kijelenteni: a mór megtette kötelességét . . . mert valamiképp mórok voltunk itt mi valamennyien, mórok vagyunk és leszünk ebben az áldatlan világban, mely azért mégiscsak a miénk is.